

Sidra DeKoven Ezrahi

Kötelesség

Kőbányai János interjúja

Washington DC-ben születtem, Chicagóban nőttem fel. Anyám Lengyelországban született, de még fiatalon, tizenkét éves korában, érkezett az Egyesült Államokba. Apám már Chicagóban látta meg a napvilágot, az ő szülei Oroszországból vándoroltak be. Anyám sokat mesélt szülővárosáról, a Radom melletti Ostrowiezzről. Emlékezete igen élénk színekkel idézte fel a szép nyarakat a nagyszülei házában, a jóízű epret, amiből nyáron lekvárt főztek, és a lengyel iskolát. A nagyapja igen vallásos volt, a Gur rebe jó barátja – metszőként, orvosként és Talmud-tudósként, azaz mindeneként működött az udvarában. Az ő határozott kívánságára küldték a gojokhoz tanulni, nem akarta, hogy a zsidó iskolában megkísértse a haszkala (zsidó felvilágosodás) szelleme. Ha fiú lett volna, persze jesivába küldte volna, de a lányoknak is meg kellett tanulniuk bizonyos dolgokat – és a keresztényeknél nagyobb biztonságban tudta, hogy zsidó marad.

Az én gyerekkoromban – a negyvenes évek második felében, az egész ötvenes években – semmit nem tudtam a soáról. Ez a történet tipikus. Valamit persze tudtam. Hogy valami történt Európában. Olvastam az *Anna Frank naplóját*. De az anyám emlékei továbbra is sóvárgóan és rajongóan áradtak Lengyelország irányába. 1924-ben jött el a szüleivel és nővérével a gazdasági helyzet miatt. Varrodában dolgoztak, mint a legtöbb zsidó újbevándorló ebben az időben, később Kaliforniából Chicagóba költöztek, ahol italboltot nyitottak, hogy megkeressék a kenyerüket. A lányukat azonban középiskolába, majd egyetemre küldték. Anyám majdnem befejezte az M.A.-t szociológia és szociális munka szakon. Azért nem tette le a diplomavizsgát, mert közben férjhez ment. Apám a Chicagói Egyetemen tanult jogot, s ügyvéd lett. Amint befejezte a tanulmányait, Washingtonba került, ahol Rooseveltnél elnök irodájában dolgozott. Anyám a háború alatt lengyel újságokból fordított egy kormányiroda számára. Én a háború

alatt születtem, s mint gyermekes anya – ez akkor általánosan elfogadott volt – abbahagyta a munkát.

Amerika jóléti társadalmának a burkában cseperedtem fel. Prosperáló gazdasági fejlődés közepette, jómódú polgári, a zsidóság szempontjából pedig konzervatív házban. Életem zsidó keretben zajlott: minden vakációban zsidó nyári táborozáson vettem részt, ahol héberül tanultunk és beszélünk. Talmudot, Tanahot (Bibliát) tanultunk, imádkoztunk. Sport, tanulás, éneklés, szerelmi dráma: minden együtt zajlott gyönyörű természeti környezetben. Utópikus társadalom a társadalomban, amit mi építettünk magunknak. Év közben ugyan nem zsidó iskolába jártam, de két-háromszor hetente délután zsidó tanfolyamokon vettünk részt, ahol hébert, Tanahot, irodalmat, dalokat tanultunk – mindez a nyári táborral együtt, igen alapos szellemi háttérrel. A nyári táborokban a Jewish Theological Seminary hallgatói foglalkoztak velünk. E jól felkészült, művelt fiatalemberek komolyan vették a hivatásukat – eredeti gondolatokat közvetítettek a Talmudról, a Koheletről, és ami még fontosabb: zsidó választ adtak az élet mindennapi problémáira. Megtanultunk önálló kérdéseket feltenni, kritizálni, s rengeteget vitatkoztunk. Az én időmben ez a konzervatív mozgalom sokkal gyakorlatibb volt, mint ma. Mindent elkövettek, hogy a fiatalságot közelebb hozzák a zsidósághoz és a cionizmushoz. A negyvenes és ötvenes évek összes Erec Israel-i dalát kívülről fújtuk. Ez nem izraeli kezdeményezés volt, ha volt is köztünk néhány izraeli sliah (küldött), ez inkább egy önálló amerikai zsidó vonalat jelentett, amelynek meghatározó részét képezte úgy alakítani az életünket, hogy abban kiemelkedő szerep jusson Izraelnek, s az azonosságunkba beépítsük az izraeli kultúrát. Persze ez nem azzal járt, hogy akkor gyerünk is nyomban Izraelbe. A kérdés nyitott maradt. Voltak, akik vitatkoztak, hogy a zsidóságnak a diaszpórában kell marad-

nia, noha ők maradtak kisebbségben. Az ötvenes évek amerikai zsidóságát hatalmas lelkesedés fűtötte Izrael iránt. A nemzedékemből igen sokan itt, Izraelben kötöttünk ki. A zsidó nevelésünk miatt. A szüleink nemzedéke úgy tudott cionista lenni, hogy közben otthon maradt. Mi azonban éreztük a nyomást, hogy itt a helyünk. Ahogy Bernie, a jelenlegi férjem mondja: mi az izraeli dal nyomában jöttünk ide. Jaffa Jarkoni, Sosana Damari dalait követtük. Az izraeli muzsika megszólított bennünket. Mint Edith Piaf Franciaországban, olyan volt számunkra Sosana Damari. Az ötvenes, hatvanas évek a lelkesedés, az idealizmus éveiben azt hittük, hogy rajtunk múlik az új világ felépítése. Mi sem volt természetesebb, hogy amikor az egyetemi első két év után, amikor szokás szerint egy évet külföldre mentünk tanulni, Izraelt választottam.

A Wellesley College Bostonban a mai napig csak lányoknak van fenntartva. Hasonlóan előkelő egyetem, mint a fiúknak a Harvard, a Yale vagy a Princeton. Kelet-Európában, mint Izraelben is, a középiskola komolyabb képzést nyújt, ezért kezdhetnek az egyetemisták meghatározott szakokon. Az Egyesült Államokban az előkészítő szakaszban még csak általános ismereteket tanulnak, amelyek csak később irányítanak a hivatás kiválasztásához és az ahhoz szükséges szakokhoz. Az első két évben pszichológiát, filozófiát és irodalmat tanultam, és egy kevés politikatudományt, azt hittem ugyanis, hogy ez utóbbira adom a fejemet.

A cionizmus nyomában érkeztem – életemben először – az országba az úgynevezett *one year programra*. Most én tanítom a diákokat, akik Amerikából jönnek egy évet tanulni. Nagyon nehéz volt engedélyt kapni Wellesleyből, hogy Izraelben töltssem ezt az évet. Mármost hogy beszámítsák az évet a „credit”-be. A Wellesleyből általában az angliai Oxfordba vagy Cambridge-be mentek tanulni, vagy a párizsi Sorbonne-ra. A jeruzsálemi Héber Egyetem nem passzolt az egyetem irányvonalába. Ott is, de máshol is lengett bizonyos antiszemita szellem. Nem durva, mondjuk így: *gentleman-antiszemitizmus*. Eljöttünk a szüleimmel Chicagóból Bostonba, hogy beiratkozzak. Én akkoriban a kasztró törvényei szerint éltem, ha nem is mindet, de néhány micvát tartottam. Körülnéztünk, hogy hogyan tarthatnám itt a kóserságot. A hölgy, aki az étkezést felügyelte, azt mondta, hogy ezt felejtsem el, itt más szabályok uralkod-

nak. Aztán elintéztem a konyhában, hogyan tudnék mégis kóser maradni, de ezt a fogadtatást megjegyeztem. Reggel viccelődtek, hogy ne edd meg a tojást, disznózsírral sütöttük. A barátnőm sábbáttartó volt, nem akart szombaton írásbeli vizsgát tenni. Akkor azt mondták neki: ejtse a tanfolyamot. Inkább az állt mindemögött, hogy legyen mindenki egyforma, ne különködjön. Az amerikai társadalom vagy az egyetemi társadalom még nem ismerte vagy nem ismerte el a feketék, a szegények, a mozgássérültek érzékenységét. Közvetlen a multikulturális forradalom előtt álltunk.

Komoly udvarlóm is volt, akivel úgy gondoltuk, hogy hamarosan összeházasodunk. Orvostanhallgató volt. Velem tartott Izraelbe, noha nem akartam ezt a kapcsolatot folytatni. A mama erőltette a házasságot: orvos lesz, jó zsidó, chicagói. A fiú Jeruzsálemben egy laborban vállalt állást, hogy kivárja velem az évet.

Az első pillanatban beleszerettem az országba. Jeruzsálembé, de inkább minden szegletébe. Persze már beleszerettem jóval azelőtt, mielőtt ideértem volna. New Yorkból két hétig tartott a hajóút Haifáig. Úgy éreztem, mintha a nagyszüleim útja ismétlődne meg velem Oroszországból New Yorkba. A hajón már a *Haaretz*et olvastam, tehát a hébertudásom már készen állt az ország befogadására. Ezt még megerősítettem egy nyári ulpánnal, s a szemeszter kezdetén már beültem a héber nyelvű előadásokra.

Megérkeztünk a Lenny nevű fiúval, akivel össze kellett volna házasodnom, s a kis robogójával beutaztuk az egész országot. 1962-ben járunk, egész Jerzsálemben egy jelzőlámpa volt csupán. Ha azt mondták: a *ramzornál* találkozunk, akkor pontosan tudták, hogy a Jaffó utca és a King George út kereszteződéséről van szó, magánautó is alig volt, talán tíz-húsz az egész fővárosban.

Elutazás előtt anyámtól megkaptam az Izraelben található családtagok címeit. Egy részük már Haifában várta a hajónál az amerikai rokont. Meghívtak egy bar-micvára, a családnál aludtam. Egy nagynénivel helyeztek el egy szobában, aki anyámmal lehetett egyidős. Mahtsának hívták, a mai napig tartom vele a kapcsolatot. Egész éjszaka beszélgettünk. Ivritül és jiddisül, mert anyámtól ez is rám ragadt – dacára, hogy remekül és akcentus nélkül tudott angolul, otthon néha jiddisül vagy lengyelül is beszélt. Azt tudtam, hogy a Lengyelországban maradt család nagy része elpusztult a soában, s

hogy néhány unokatestvér túlélte. Mahtsa és a férje, mindketten anyám unokatestvérei. Mindketten megjárták Auschwitzot. Ismertem ezt a nevet, vagy fogalmat, de szinte semmit sem tudtam róla. Mahtsa elmesélte, hogy zajlott az élet ott. Rögtön felmértem, ha Lengyelországban születek, engem küldtek volna a gázba legelőször. Ő húsz-egynéhány éves volt akkor – egy zsidó rendőr ismerőse bújtatta el egy padláson az elkobzott ruhák mögé, így kerülte el Treblinkát, de azért később Auschwitzban kötött ki. Arie, a férje szintén oda került, s valahogy megtudta, hogy ő is ott van. Lopott neki kenyeret, egyszer egy vekni kenyérbe rejtve küldött neki egy fésűt. Így fejlődött ki közöttük a szerelmi kapcsolat. Arie Bergen-Belsenben szabadult fel, felfedezte egy listán, hogy Mahtsa él. Bergen-Belsenből szervezte meg az útját Olaszországba, Rómában találkoztak, ahol összeházasodtak. Végiggondoltam az újukat Izraelig – a gettón és a koncentrációs táboron keresztül. Valósággal sokkot kaptam. Nem mintha erről nem tudtam volna, vagy anyám ezt eltitkolta volna. De mindez nem volt benne a történetében. Az ő emlékezetében Lengyelország édenkertként élt. És sok más ottani történet – amit anyám nem mesélt el – most más megvilágításba került.

Mahtsa és mások elbeszélései vezettek el oda, hogy ez a téma az én életemet is meghatározza.

A Héber Egyetemen, még a régebbi elhatárolásomnak, életemnek megfelelően, a politikai tudományokat és angol irodalmat vettem fel. Volt egy kurzus az afrikai államokról, ott találkoztam Jaronnal, az első férjemmel. Meghívott egy kiállításra, s majd egy nap elkérte tőlem a füzetemet. Nem gondoltam, hogy ebben lehet valami furcsa. Később elmesélte, hogy mivel odaadtam neki a füzetet, ez azt jelenti izraeliül, hogy közeledhet hozzám. Elkezdtünk járni, belé szerelmesedtem, s elhatároztam, hogy itt maradok. Tizenkilenc éves voltam mindössze. Úgy hat hétre rá, hogy járni kezdtünk, fölhívtam a szüleimet, hogy férjhez megyek egy izraeli fiúhoz. Anyám megtántorodott, átadta a kagylót apámnak. Még azon ősszel összeházasodtunk, de a következő nyáron tartottuk a nagy esküvőt Chicagóban. Anyám nagyon elégedetlen volt: hozzámenni egy izraelihez, akiről nem tudni semmit, otthagyni a biztos partit...

Akkoriban történt a Kennedy-gyilkosság, ami mindenkit összetört valamilyen módon. Hány eseményre mondjuk azóta, hogy: „utána a

világ nem az lesz, ami volt”. De az az volt. Itt, izraeli környezetben teljesen elárvultnak éreztem magamat, mert mint amerikai, még húsbavágóbban érintett. Amikor Wellesley College-ban tanultam, házról házra jártam, hogy meggyőzzem az embereket, hogy szavazzanak rá. Egy idegen országban vagyok, ahol megtudtam, hogy megölték az én szép és fiatal elnökömet. Rám tört a magányosság és a kétely: mit keresek én itt?

Azért tanultam politikai tudományokat, mert azt hittem, hogy ez jó szakma, de azért a szerelmet az irodalom jelentette. Itt kezdtem komolyan irodalmat, angol tanulni. Még a Wellesley College-ban volt egy irodalomtanárom, akiért lelkesedtem, valósággal beleszerettem, ahogy általában a bakfisok a professzorukba. Költészetet tanított, sőt maga is költő volt. David Ferry, nem túl ismert, de fantasztikusan jó tanár. A Héber Egyetemen igen erős volt az Angol Irodalmi Tanszék – az a mai napig egyébként. A professzorok Angliából, az USA-ból, Dél-Afrikából jöttek. Bill Daleskinál XIX. és XX. századi angol irodalmat tanultam, különösen sokat foglalkoztunk Virginia Woolffal. Ruth Nevónál Miltont és Shakespeare-t elemeztünk, Dorothea Krooknál Henry Jamest, Alia Shomminál George Elliotot és Shakespeare-t. Igen komoly irodalmi műveltségre tettem itt szert. Letettem a B.A.-vizsgát, s elkezdtem az M.A.-t. 1966-ban az USA-ba utaztunk, hogy az M.A.-t befejezzem, és elkezdjem a Ph.D-programot. Jaron a Harvardon, én a Brandeis Egyetemen tanultam, Cambridge-ben laktunk. Azért mentem oda, hogy folytassam és befejezzem az angol irodalmi tanulmányaimat. Ehelyett belemélyedtem a héber és jiddis irodalomba. Nem itt Izraelben, hanem ott. Itt is tanultam Dov Sadannál jiddist – ő vezette a Jiddis Tanszéket, de héber irodalmat is tanított, kitűnő ember, egy szemináriumon keresztül Sólem Áléchemről tanultam nála. Végigmentünk a fordításokon, ahol kimutatta a hibákat. Az ulpánon kicsit fordítottunk Agnont, de hát az nem volt komoly. Az USA-ban minden fordítva történt, mint Izraelben. Angol és amerikai irodalomból vizsgáztam, de állandóan zsidó filozófiai és irodalmi szemináriumokat látogattam. Itt Alexander Altmann professzor tette rám a legnagyobb hatást, aki Maimonidészt és középkori zsidó filozófiát tanított, Nahum Sarna Tanahot. Tovább tanultam héberül, s el kezdtem Bialikkal foglalkozni, miközben állan-

dóan azt hajtogattam magamban, hogy nem azért vagyok itt, hogy héber és zsidó dolgokkal törődjek, hiszen visszamegyek Izraelbe – itt valami praktikusat kell fölszedni.

Vákuumba kerültem, s ahogy mondod: nem az ember választja a témát, hanem a téma az embert – így történt ez velem is. Milyen doktori témát válasszak? A soá témája hol itt, hol ott bukkant fel a tudatomban, s nagyon ki akart bukni belőlem. Mit írtak a soá ideje alatt? Ez akkor még nem volt a „képben”. Sem mint téma, de különösen nem mint diszciplína. Tanultam valaha Hone Shmeruknál is. Ő már nem él. Volt egy szeminárium: *Soá a jiddis irodalomban*. Ismertem Avrom Szuckever verseit.

A hatvanas évek végén mindenféle forradalmak törtek ki, és fontos háborúk zajlottak. A vietnami háború és persze a *hatnapos háború*.

A hatnapos háború alatt az USA-ban tanulunk, haza akartunk repülni, de gyorsan lezajlott nélkülünk. Jaron a diákszakszervezet elnöke volt a Harvardon, és egész Boston környékén, tehát nagyon aktívak voltunk. Beszédet tartottunk, mozgósítottunk, tüntettünk – például Franciaország ellen, mert leállították a fegyverszállításokat Izraelnek. Társaink a vietnami háborúval voltak elfoglalva, mi pedig az arab–izraeli konfliktussal. S persze maga a diáklázadás is végigkigyózott egész Amerikán. Nagy tohuvabohu volt. Egyik nap még a végső vizsgákra készülünk, másik nap meg azért küzdünk, hogy ne legyenek ilyen vizsgák. Egyesek felvettek órákat, mások nem adták le ugyanezeket az órákat. Mindez valami szabadságfélélt nyújtott. Nem teljesen azt, hogy azt csinálhatunk, amit akarunk, ugyanakkor érezhetően meglazultak az egyetem szilárd és merev keretei. Így jutottam lassan arra a gondolatra, hogy a doktorátusomat *A soá az amerikai irodalomban* címmel fogom írni. Lett is belőle egy fejezet a tézisemben (a nyolcadik fejezet, a *The words alone* [Magányos szavak], Chicago University Press, 1980 – K. J.).

Elkezdtem kutatni a témát. Rögtön feltűnt, hogy rengeteg az anyag, de nem írtak róla. Sok amerikai író művében szerepet játszott a soá. Saul Bellow-nál, Arthur Millernél, Denise Levertovnál. S ahogy behatoltam a szövegekbe, arra is rájöttem, hogy létezik egy mindenféle nyelven írt s igen szerteágazó irodalom a soáról. Jiddisül, héberül, franciául, angolul, s természetesen lengyelül, s más nyelveken is, amelyeket nem ismerek. De nincs róluk értékelő mun-

ka. Nyitott kert, amit meg kell munkálni. Sőt: arra is rájöttem, hogy az irodalom, amely erről a pusztulásról született, az éppen az USA-ban a legkevésbé érdekes, tulajdonképpen marginális. Elsősorban azért, mert a soá nem az angol anyanyelvűeket érintette, hanem épp ellenkezőleg – mindenféle más nyelveket beszélő és azon azt megfogalmazó népeket. Ami angolul érdekes, az mind fordítás. Vagy olyanok írták, akiknek nem ez az anyanyelvük. 1969-ben kezdtem hozzá, és 1976-ban fejeztem be a diplomamunkámat, az eredményeket 1980-ban publikáltam.

Az egész munkafolyamatban magamra maradtam. A doktorátusom két vezetője fehér lapot adott – ez jó is meg rossz is volt. „Ebből nem a soá az amerikai irodalomban lesz, hanem sokkal szélesebb merítés” – azt mondták: „rendben”. De nem segítettek. A könyvem összes hibáit és erényeit mind magam követtem el. Magamnak kellett megalkotnom a soá-irodalom fogalmait és tipológiáját. Mert addig nem létezett ilyen. 1975-ben jelent meg az első ilyen jellegű könyv, legalábbis angolul: Laurence L. Langer: *The Holocaust and Literary Imagination* (Yale University Press) (A holokauszt és irodalmi képzelet) címmel. Amint megláttam, felsőhajtottam: lehet, hogy már nincs miről írjak? „Ellopta” az egész témát. Ezen az érzésen minden kutató átesik, hiszen féltékenyek vagyunk a témára, amiről azt hisszük, hogy mi fedeztük fel, és amelyen annyit dolgoztunk. Langer műve csak abban erősített meg, hogy van téma és érdeklődés. Ő a „haluc” (úttörő), de nekem is van mit mondanom. Amikor az én könyvem megjelent, vele párhuzamosan még kettő is napvilágot látott. Edward Alexander *The Resonance of Dust, Essays on Holocaust Literature and Jewish Fate* (Ohio University Press, 1980) (A por visszhangja, esszék a holokausztirodalomról és a zsidó sorsról) című műve és Alvin Rosenfeldtől *A Double Dying, Reflections on Holocaust Literature* (Indiana University Press, 1980) (Kettős halál, reflexiók a holokausztirodalomról). A diszciplína hiánya a levegőben lógott. 1973-ban volt egy konferencia Elie Wiesel munkásságáról, s abban az évben jelent meg az első cikkem a soá irodalmáról az *Enciklopedia Judaica*-ban.

Nem olvasok magyarul, románul, lengyelül vagy oroszul – akkor jiddisül is keveset. Csak azért volt bátorságom belevágni a fejszémbe a soá-irodalomba, mert azt hittem, hogy az amerikai vetületéről írok, ahol nincsenek nyelvi problémáim. Az első írók, akiket megismertem,

a lengyel Jerzy Kosinszky és Ilona Karmel mindketten angolul írtak. Amit angol, francia, héber és jiddisen kívül olvastam, azokat csak fordításokból tehettem. Ez kétségtelen a határaink közé tartozik, de azt gondoltam, hogy a jelentősebbeket lefordították – és ez a hátrány és távolság még segített is a koncepcióm kidolgozásában. Azt állítottam ugyanis, hogy a soá-irodalom tipológiája, vagy lényege: egy folyamat, amely a dokumentarizmus és a mitológia között megy végbe. Azaz: az író vagy a közönség kiindulópontja igen közel áll magához a témához, a mitológia pedig igen messzi áll tőle – hogy Jerzy Kosinszkyt (*Festett madár* című könyve magyarul is megjelent az Európánál) vagy Jakov Lindet említsem. Náluk a nyelv kérdése kevésbé fontos, mert ebben a témában Primo Levi volt szinte az egyetlen, aki nem változtatta meg a nyelvét. Tehát itt egy menekült, D.P. (deplacé, azaz: *bontalan*) irodalomról beszélünk. Elie Wiesel anyanyelve jiddis (és magyar – K. J.), és franciául írt, Ilona Karmel Lengyelországban volt fiatal, ő angolul írt, Dan Pagis Bukovinában nőtt fel és ivritül írt. Ida Fink ugyan lengyelül ír, de Izraelben él. Ezek az írók nem gyökeresedtek meg sem a saját kultúrájukban és nyelvükben, sem abban, amelyen írtak vagy éltek. Nem kerültek be a hazájuk irodalmi diskurzusába, szintén az egy Primo Levit leszámítva.

A soá írói azért nem az anyanyelvükön írnak, mert kiforgatták belőlük – ezért lehetett megrajzolni közös tipológiájukat. Közös szókészletük is van: a táborok nyelve. Szavak, mint *muszalmán, Sonderkommandó, haftling, kanadás* – csak számukra bírnak jelentéssel. Paul Celan németül írt, de Párizsban élt. Van ebben valami, ami nem nemzetközi, inkább nemzetfölötti, s ami egyetlen nemzeti irodalomhoz sem köthető. Az amerikai változatot kivéve – amely messziről reflektálva tükrözte vissza az eseményeket.

Azóta egy kicsit megváltoztattam a véleményemet, pontosabban a jelenség maga változott meg. Amikor ma kutatom a témát, akkor már inkább keresem benne a különleges, az adott nemzethez köthető kulturális vonásokat. Egyik szakterületem: *a soá az izraeli irodalomban*. Azóta a nemzetek irodalmában – így az izraeliében is – végbement egy fejlődés, amely már a jelen történetéhez tartozik, amikor is egy-két nemzedék munkája és távolsága nyomán a soá beleszerült az adott nemzetek irodalmába. Ez történt az USA-ban, Franciaországban, Németország-

ban és bizonyára Magyarországon is. A második nemzedék irodalma már nem a menekülteké – beágyazódott a nemzeti irodalmakba, nyelvekbe. Ha ma nem tudok magyarul olvasni – ami nagy hiány –, az ma sokkal súlyosabban esik a latba, mint amikor belefogtam a témába. Hiszen húsz-harminc évvel ezelőtt a túlélők nemzedékének nagy része menekült volt. Primo Levi szinte az egyetlen, aki visszatért a szülővárosába, az anyja házában írta meg az élményeit, ott élt, ott lett öngyilkos.

Hogyan kutassak egy irodalmat, ami különböző nyelveken létezik, de azonos történelem távolságának a prizmáján keresztül akarom feldolgozni? A történelem mint nézőpont létezik, de az attól való távolság vagy a közelség diktálja az író álláspontját. A dokumentumirodalom áll a legközelebb a tényekhez, még akkor is, ha nincs is közel magukhoz a tényekhez. Peter Weiss *Vizsgálat* című darabja az úgynevezett – 1965-ben lefolytatott – Auschwitz-per jegyzőkönyveit dolgozta fel. Azonban elvett belőlük, változtatott rajtuk, kiszínezte őket. Tehát ő ugyan nem történelemkönyveket, hanem eredeti dokumentumokat használt fel, de akkor is magát adta bennük. Engem az érdekelt: hogy az író mit csinál a tényekkel, a dokumentumokkal? Tehát van egy globális irodalom, amelyet különböző nyelveken írnak, s ezeknek mi a viszonyuk a tényekkel? Eszerint tipologizáltam. Amit például a Tadeusz Borowskiról szóló fejezetben írtam, a *Concentrationary Realism and the Landscape of Death* (III. fejezet, Koncentrációs realizmus és a halál tájképe), vagy a *Survival Literature* (Túlélő irodalom, negyedik fejezet – K. J.), vagy a zsidó irodalom, ez utóbbira Elie Wiesel a jó példa. Ő egyike volt azoknak, akik elsőnek helyezték a soá témáját a szellemi térképre. (Majd később az orosz zsidóság ügyét.) Nagy tisztelet illeti ezért a szerepért. Az első könyvei, mindenekelelt *Az éjszaka*, a legjelentősebbek. Ő zsidó szempontból vizsgálta a soát – zsidó emlékezeten, toposzokon, sőt magán a talmudi irodalmon keresztül. Ettől különös az ő alkotása.

Ilona Karmelnél fedeztem fel (*An Estate of Memory* [Az emlékezet birtoka], Boston, Houghton Mifflin, 1968) (), hogy a soá-irodalom egyik legfőbb jellemzője nem az, ami benne történt, hanem a soá előtti és az azt követő világ. Nem úgy, mint Borowskinál, ahol maga az egész világ Auschwitz. Ilona Karmelnél és másoknál más modellt találtam, ők ugyan nem ta-

gadták a náci világ létezésének ontológiáját, de számukra az igazi világ mégis mindaz volt, ami előtte és ami utána létezett, s ennek érdekében gyűjtötték össze minden retorikai és nyelvi erejüket – és ehhez az áthidaló igyekezethez talán még egy elidegenítő nyelv (azaz egy tanult nyelv) távolsága is szükségeltetett. Ez nem azt jelenti – mint Heller Ágnesnél (amint a *Lebet-e verset írni a holokauszt után?* című tanulmányában írja) –, hogy a soá kívül esik az emberi történelmen – mert az nagyon is hozzátartozik az ember és az emberiség történelméhez. A kérdés az, hogy az ember hová helyezi egy adott helyzetben az identitása központját. Tehát nem az a kérdés, hogy ő áldozat vagy elkövető, hanem hogy anya, gyerek, művész, vagy valamilyen más szerepet választ abban a másik, az igazi világban, ami a soá előtt és után létezik. Minden író megválasztja: hol van az ő azonossága, a személyiségének központja, az ő elbeszélői oldala ebben a történetben. Borowskinak ez maga Auschwitz, Ilona Karmelnek pedig a szülővárosa, Krakko.

Kutatásaim elején rajzoltam egy térképet. A dokumentarista irodalomtól a mitológiaiig. Az irodalom, amely követi az eseményeket, s az, amelyik megszabadul a történelemtől – ha nem is teljesen – és átlényegül a mitológiába. Amely végül is nem történelmi, hanem mitológiai helyzetté válik. Bizonyos értelemben Borowskit is idesorolom, mert ugyan nem tud megszabadulni az Auschwitz-világtól, hanem abból teremt mitológiát.

Mire megjelent a könyvem, a holokauszt ügye épp kezdett a „képbe” kerülni.

Amikor bemutatták a *Holocaust* című tévéjáték-sorozatát, az utcák kiürültek, az egész USA a képernyők előtt ült. És nemcsak ott, ez a film nemzetközi eseménynek számított. Tudni kell, hogy a filmet a *Gyökerek* című sorozat után vetítették, amely az amerikai feketék eredetéről szólt, s szintén leírhatatlan hatást tett. Itt zsidó választ kell látnunk a feketék ügyére. Ugyanis a *Gyökerek* felemelte és visszaadta a feketék büszkeségét, s ennek a nyomában és mintájára, sőt receptjére született a *Holocaust*. Németországban hatott a legdöbbenetesebb erővel. A saját és mások véleménye szerint azért, mert ebben a német közönség egy általános némettel találkozott, amivel azonosíthatta magát. Tehát nem démonikus figurákkal, mint Goebbels vagy Hitler. Hogyan lép be ebbe a rendszerbe egy egyszerű német? Ebben a filmben rengeteg ötlet és mód-

szer szívódott fel a populáris kultúrából: hogyan kapcsolhatók be az emberek egy témába? Írtam is a problémáról: mit jelent az, ha egy mű egyszerre dokumentarista és fikciós. Hogyan működik az a kombináció, ha a keret dokumentarista, a történet jó része pedig kitalált. Ha jól emlékszem, Himmler szerepelt a *Holocaust*-ban a saját nevével, s mellette pedig egy sereg kitalált figura. Green, a forgatókönyvíró Hollywood nyelvén írt, ahol az egyszerű németet is meg lehetett érteni, aki egy meghatározott történelmi helyzetben a Gonosz szolgálatába lép. A film populáris eszközei elérték, hogy nyomában megindult a beszéd. Tannulmányok, kutatások kezdődtek. Hasonló hatást ért el, mint Leon Uris *Exodus* című regénye. A Szovjetunióban elolvasták szamizdatban, s nyomán cionistákká lettek. Nem nagy irodalom, de az emberekre hatott, megalapozta az identitásukat. Ez történt a *Holocaust* esetében is. Egyszerű történet, ami behatol az emberek szívébe.

A zsidók az USA-ban nem voltak sem az izraeli, sem a soá-történet részei. De mégis igyekeztek mindkettővel kapcsolatot teremteni. A soá témája erre látszott a legalkalmasabbnak. „Zsidó vagy, áldozat vagy, ártatlan vagy, erkölcsös vagy” – mindezzel könnyen lehetett azonosulni. A *zsidóságtudomány*, szinte ezzel a témával, üggyel kezdődött az USA-ban. Az amerikai egyetemeken a nyolcvanas évek elején a *Jewish Studies* keretében csak a soáról lehetett tanulni, szinte ez volt az egyetlen téma. Nem úgy, mint ma, amikor a zsidó filozófia, a Tanah, a zsidó történelem legkülönbözőbb szakaszai önálló tanszékeket, kurzusokat kapnak. Az amerikai zsidók a soából léptek át a textuális tudományok irányába. Itt Izraelben ez fordítva történt. Hosszú ideig – engem és Shmerukot leszámítva – senki nem foglalkozott a soával.

A könyvem, és a kollégáké, épp e tévéjáték-sorozat után jelent meg. Mai szemmel visszanezve, mindez egy láncolatba illeszthető, amely az Eichmann-perrel indult 1961-ben. Persze egészen más jelentéssel itt, Izraelben és az Egyesült Államokban. Itt a per hatására szabadult fel a gát, amelynek nyomán az emberek beszélni kezdtek a saját tapasztalataikról, túlélésükről. A saját történetükről. S ezek a történetek nem a hősiességről, a harcos ellenállásról szóltak. A partizánokról szóló történetekkel már Jordánt lehetett rekeszteni. Az Egyesült Államokban a fókusz Eichmann személyére összpontosított, s a „gonosz banalitására” –

ahogy azt Hannah Arendt megfogalmazta. Mindenki lehet gonosz, mindenki lehet csavar a gyilkos gépezetben, mint Eichmann. Izraelben csak rádióon hallgathatták a pert, az USA-ban volt már televízió, s az ország azon nézte végig. Aztán jöttek Németország kártérítési kötelezettségei, a fizetések. Egy megbékélési folyamat kezdete. S majd az újabb „zsidó háborúk”, a hatnapos és a jom kippuri. Ezek készítették elő a talajt a *Holocaust* filmsorozattal kirobbanó diskurzusra. Persze mindenhol jelentős árnyalati különbségekkel. Izraelben, az USA-ban, Európában, s annak nyugati és keleti részében más-kor és másképp. A *hatnapos háborúnak* elsőprő hatása volt az USA-ban. A pusztulás, az áldozat zsidója ebben a mozzanatban vált a hős zsidóvá. Izraelben még inkább. A 73-as *jom kippuri háborúnak* szinte semmi hatása nem volt az USA-ban. Izraelben azonban hosszan tartó nemzeti depressziót okozott. Egyrészt a súlyos emberáldozatok felidéztek az asszociációt a korábbi depresszióra soá okozta, de itt indult el a folyamat, amely bonyolultabban látta a zsidó szerepet, mint az áldozat és hős, soá és újjászületés metszéspontja. A sarkos (elő)ítéletek elmozdultak stabil helyükről, s az emberek felfogták, hogy a dolgok sokkal komplexebbek és bonyolultabbak.

1982-től két új irányban kezdtem el dolgozni. A soá a különböző irodalmakban – leginkább az izraeliben és az amerikaiban –, a másik pedig a „re-presentation” témája, azaz magának az ábrázolásnak a problémái, amelyek nem szűkülnek le az irodalomra, hanem a filmben, a színházban és a festészetben folytatódhatnak – s a mindezek mögött húzódó teóriákra. Hogyan ábrázolunk? Persze az irodalom megmaradt a maga központi helyén, de ma a kontextusok érdekelnek jobban. A diszkusszió, a rétegek, amelyek a soá témájára ráakódtak. Például az izraeli irodalom ma hogyan néz vissza önmagára a soá témáján, s a mai események prizmáján keresztül. A múlt hogyan vesz részt a jelen kéte-lyeiben?

A nyolcvanas évek elején Agnonnal kezdtem foglalkozni. A New Yorkban megjelenő *Proof-text* nevű zsidó irodalmi folyóiratban (A Jewish Theological Seminary kiadásában megjelenő negyedéves periodika akadémiai szinten közöl tanulmányokat, könyvkritikákat a zsidó irodalomról – K. J.) írtam róla (*Agnon before and after*). A doktorátusom ideje alatt az egyik konzultánsom mindig mondta, hogy nézzem meg

Agnont – de félttem tőle, s úgy tudtam, nem írt a soáról. Ez nem igaz, mert a maga különös módján reagált rá. 1939-ben *Oreah nata lalun* (Éjszakai vendég) című könyvéről írtam egy tanulmányt. Egy férfiről szól, aki visszatér a városkájába az I. világháború után, s ott mindent lerombolva talál. Még két novellájával foglalkoztam, az egyiket '44-ben jelentette meg (*Ba dereh, Az úton*), a másik nem jelent meg az életében (*Leila min halelot, Egy éjszaka*). Rajta keresztül léptem be az izraeli irodalomba, amivel a mai napig foglalkozom. Írtam Aharon Appelfeldről, Dan Pagisról, újabb cikkeket Agnonról, s David Grossmanról, a második nemzedék kitűnő képviselőjének első, s azóta sem felülmúlt regényéről, az *Arib dereh ahava* (Lásd alább: Szerelem). Az ő műveiken keresztül értettem meg, hogy ez a téma mennyire nem csak a soá történelmi idejéről, hanem a mi jelenkori küzdelmeinkről is szól. Tehát hogy a soáról írni nemcsak a múlta történő reflexió, hanem nagyon is a napjainkra irányuló gondolati tevékenység.

Dan Pagisszal a nyolcvanas években kezdtem foglalkozni – ő maga '86-ban halt meg. Láttam néha az egyetemen, középkori zsidó irodalmat tanított, nem ismertem jól. Tet Carmi, egy sajnos már szintén nem élő költő, amerikai zsidó, aki a II. világháború után jött az akkori Palesztinába, volt a jó barátja. Menekültekkel foglalkozott, s majd itt ivritül kezdett írni, s az egyik legjobb költőnké vált – Auden hatását oltotta be a héber költészetbe, sajnos nem került be az ún. kritikai kánonba. Sok kitűnő fordítás, például a modern Shakespeare köszönhető neki. Ő adta ki a *Penguin Book of Hebrew* verseskötetet (a Bibliától a Palmahig), amelyet mindenki ismer, akit érdekel a héber költészet. Pagis hátrahagyott költői műveit ő rendezte sajtó alá. A sok papírlap között találtak egy prózavers-ciklust, amely képzeletbeli beszélgetésekről szól, közte és az apja között. Csak egy részüket publikálta az életében. Carmi megengedte, hogy megnézzem és olvassam a kéziratot, s elkezdtem dolgozni az anyaggal. Közben megjelent a Pagis összes verseit tartalmazó kötet – ezekkel a hátrahagyott versekkel. Az első ilyen versek egyike a *Mazkeret* (Mementó) címet viselte. A felejtésből való felszabadulás mozzanatát mutatja meg. Önéletrajzi elemmel indult. Egy fotókiállításra tört fel belőle az elfojtott emlékezés. Elkezdtem keresni a képet. A Bethafucot múzeumban bukkantam rá. A David Saltzmann nevezetű amerikai fotós egy bukovinai magá-

nyos temetőkaput fényképezett le – hóban, egy halottszállító lovas kocsival, s egy magányos öreg zsidóval. Ez a kép (amely itt lóg a szobám falán, mert később egy amerikai barátom révén hozzájutottam) indította el benne a fájdalmas emlékezést – nem sokkal a korai halála előtt.

Második könyvemnek (*Booking Passage, Exile and Homecoming in the Modern Jewish Imagination*, University of California Press, 2000) (Helyfoglalás átkelésre, Száműzetés és hazatérés a modern zsidó képzeletben) is ugyanazok a szereplői és tárgyai, mint az előzőnek. Ugyanazok az írók. Dan Pagis, Aharon Appelfeld, Paul Celan. De egy új rubrikát nyitottam. *Galut ve Shiva* (Száműzetés és visszatérés). Ennek a központja is a *hurbán* (a megsemmisítés): mi történt előtte és utána. Ezen a könyvön is 15 évet dolgoztam.

A tárgyalt írók egyrésze itt is túlélő. De egész másfelől indultam el. Azon kezdtem gondolkodni, hogy *mi a zsidó esztétika? Mi a zsidó imázs?* Mi a kapcsolat a zsidó imázs és a galuti helyzet között? S mi történik azután, ha a zsidók visszatérnek Izraelbe? Ezek nagy kérdések.

Elkezdtem felépíteni egy új teóriát. Mi a normális helyzet a zsidóknál 2000 éven keresztül? Távol lenni mindattól, ami *kados*, azaz szent. Távol lenni Jeruzsálemtől. És állandóan vágyakozni, imádkozni utána. Vágyakozni, szinte erotikus érzelmekkel, valóságos szerelemmel. Jeruzsálem gyakran a nő metaforájában jelenik meg. Ő az elpusztított, megszenteltelenített, meggyalázott nő.

Ez a zsidó nép és lélek normatív helyzete. A létező, amely olyasvalamin nyugszik, ami nem normális. Hiszen tudjuk, hogy a normalitás akkor áll vissza, ha visszatérünk Cionba, ha a messiás eljő, s újra felépítjük a Szentélyt. Ugyanakkor a zsidók már kétezer éve, pontosabban már még régebben, mert már az első Szentély lerombolása után hozzászoktak ahhoz, hogy alkalmazkodjanak a *galuthoz*. A galut nem jó. Nem normatív. De általában mégis az a valóság. Mit csináljunk addig, amíg eljő a messiás? Amíg visszatérünk Jeruzsálembe? Írunk, imádkozunk, énekelünk, verseket költünk – ezek az alternatívák kínálóznak számunkra, hogy helyettesítsük a *kodest*. A Szentély helyett van nekünk zsinagóga (*bet kneszet*, azaz: a gyülekezés háza), az áldozatok helyett vannak zsolnárok, és költeményeink. Nincs Szentélyünk a maga szertartásaival, így szabad azt írunk, amit akarunk, mert nem vagyunk a szentség közelében. Folyamatosan tanuljuk, hogy mi az: tá-

vol lenni a *kodest*ól. *A távolság: valami helyett, valami helyében lenni*. Behelyettesíthetőnek, felcserélhetőnek, ideiglenesnek lenni. Nem a szentséggel összekapcsoltnak lenni. Mert mi történik, ha összekapcsolódsz a szentséggel? Elégsz, mint Áron gyermekei. És a zsidók megtanulták, hogy van valami jó ebben a távollevésben. És e távolság nyújtotta szabadságban kifejlesztették az irodalmukat, a szokásaikat. A Szentély bent maradt a Talmudban. Szavakban – épületek helyett. Megtanultunk beszélni, írni, verset írni és énekelni, lelkesedni. Ezért kezdtem a könyvet Juda Halevivel. Időszámításunk szerinti 1200-zal, és az ő Keletért, Cionért epekedő verseivel. Ami – pontosan nem tudjuk – élete végén őt magát is ide, Erec Israelbe vonzotta, s itt halt meg, vagy útközben. Az ő költészetében testesedett meg a modell, amit én *diaszpóra esztétikának* hívok.

Korunkban minden megváltozott. A diaszpóra civilizációját lerombolták. Izrael létezővé vált. Azaz a szentség megközelíthetővé vált. A közelében élünk. Valóban? Roppant feszültséggel nyomaszt ez a kétely, hogy íme megközelíthetjük, beteljesíthetjük a szentséget. Hogy mindent az igaz színére fordítsunk, ami eddig csak a metaforáinkban élt. Ugyanakkor – s bizony itt és most – mindenfélét teszünk, ami mindazzal, ami *kados*: ellentétes. Politikai és más praktikus okokból. Ezt a konfliktust Jehuda Amihaj ismeri a legjobban. És egy más szempontból Agnon. Itt lenni a szentség közelében, s ugyanakkor itt megőrizni a távolságot tőle. Ez a jelenkorunk legnagyobb kihívása. A vágnak állandóan távolságban kell maradnia.

Izrael és Európa szerepe helyet cserélt. Most Európa vált a lerombolt Szentély földjévé. A megsemmisítés emlékévé. Kelet-Európa foglalta el Jeruzsálem szerepét. Ez vált a nosztalgia, az elérhetetlen vágyakozás és a zarándokutak színterévé. Az elpusztított, fölperzselt Szentély romjává. Az igazi Jeruzsálem pedig a mindennapi élet színtere. A könyv első része zsidó utazás, a könyv második része zsidó földrajz. Ami a soá előtt, s ami utána történt.

Az epikus és antiepikus utazás Izrael felé Jehuda Halevi és Agnon, az antiepikus, azaz szatirikus Mednele Moher Szfarim és a komikus utazó pedig Sólem Áléchem, aki Amerikába tart. Tehát az epikus út Izraelbe vezet, az antiepikus Európába, s a komikus pedig Amerikába.

A könyv második része Európa másik szerepét mutatja meg: Pagis, Appelfeld, Paul Celan,

I. B. Singer, s a végén Philip Roth a vezetőim. Singer számomra: múzeum. Az ő írása úgy őrizte meg a stét, mintha nem lett volna a soá. Ez ellentétes Appelfelddel – ő úgy írja azt le, hogy átérződik rajta a soá tapasztalata. Pedig ő is a soá után írt, mégis megőrizte a távolságot a soától.

Most egy kis könyvet szeretnék írni a három előadásomból, amit Berkleyben adtam 2000-ben *A szentség mimikája* címen. Ebben a szentségtől való távolság és közelség problémáját elemzem a soá prizmáján keresztül. A múlt szemeszterünk témáját rendezem egységgé, amit *Is Life Beautiful?, The Holocaust and The Limits of Representation* (Az élet valóban szép? A holokauszt és az ábrázolás határai) címmel adtam. .

A munkám során részévé váltam a diskurzusnak, ami a soá témájáról folyik. Ennek meghatározó fordulópontja az a konferencia volt, amelyet Saul Friedländer történész szervezett 1991-ben Los Angelesben. Saullal sokat beszéltem Jeruzsálemben, ő mondta, hogy a soá túlságosan is megmaradt a zsidó diszkutálás keretében, s ezt fel kell emelni az általános diszkusszióba. Ezért olyanokat is meghívott, akik korábban nem voltak involválva a témában. Mint például Jacques Derridát, Dominick LaCaprát, Hayden White-ot. Azt akarta, hogy ezek a fontos szellemi emberek felfigyeljenek a soára, mint egy megkülönböztetett intellektuális problémára. A beszélgetés központjába az ábrázolás határai kerültek. Ez a téma már a levegőben lógott. Tehát nézzük a soát, mint egy olyan szűrőt, amelyen le lehet mérni az olyan új teóriák, mint a posztstrukturalizmus, a dekonstrukció érvényességét. Hayden White beszélt a *Narrativ Theory in History*járól. Eddig ezt az elméletét nem alkalmazta a soára, s most letesztelte ezen a „vizsgán”. Több meghívott a konferencia után rendszeresen írt és foglalkozott a soával. Nekem és sokaknak ez új ablakokat nyitott. Egyrészt az interdiszciplináris megközelíthetőség okán, másrészt ezek az eszmék már más tárgyakon keresztül forogtak a szellemi erőterben, de most a soához kapcsoltuk őket, s ott néztük meg, hogy működnek-e. A soá elfoglalja a diskurzust, vagy a diskurzus foglalja el a soát? – ez nézőpont kérdése, mindenesetre megtörtént az áttörés.

Ha az ember ezzel a témával foglalkozik hosszú éveken keresztül – ki kell fejleszteni magából egy klinikai távolságot, ahogy a boncolóorvos közömbös a munkája tárgya: az emberi

hullával szemben. Talán nem pontos ez a hasonlat sem: mert teljes szívvel nem lehet beleárítani magát e témába állandóan. Ez vezetett el a vicchez és a humorhoz. Azokhoz a távolságokhoz vagy fejlődési fokokhoz, ahol a társadalom már megküzdött a soá emlékével, és a gyógyulási szakasz képét mutatja. Hosszú-hosszú ideig dolgoztam a soá tematikájában, és soha nem gondoltam Mahtsával történt beszélgetésünkre, ami tulajdonképpen elindított erre az útra-pályára. Mert nekem nyugodt, kellemes gyerekkorom volt, s dacára, hogy a soá földjén kellett volna születnem, mégsem onnan jöttem: *nem ez lett a sorsom*, mert én nem voltam ott. Ezért ez *kötelesség* a részemről. Az első években rémálmaim voltak, amint átmentem az anyagon, utána eltávolodtam kicsit tőle.

A teória azonban új utakra és területekre vezényelt. S ennél is lényegesebb volt szembesülni azzal, hogy a soával küzdő társadalmak állandóan változnak, s csak a második generációban kerültek be egy-egy ország belső diskurzusaiba, mint például Jurek Becker Németországban vagy Paul Celan Franciaországban. Izraelben Agnonon, Appelfelden és Pagison keresztül került be a kultúrába a soá.

Évekkel ezelőtt – mint a legtöbb kollégám – nagyon kritikus voltam azzal szemben, hogy Izrael államát – *a visszatérést* – a soának köszönhetjük. Hogy Izrael megszületése a soára volt válasz. (Nagyjából a mai napig így gondolom, hogy ez igaz.) Az is azonban, hogy a halottak és a pusztítás meggyászolása helyett túl gyorsan építettük fel az államot. Ez pszichológiai, szociopszichológiai értelemben hiba volt. Tudjuk, hogy mivé fejlődik a trauma, amelyet nem beszélnek, kezelnek ki. Az visszatér. Szerintem a palesztin konfliktusban. Nem csak Joshua Sobol látta a zsidó-náci kapcsolatot, hogy ha bizonyos helyzetekben nem lennének zsidók, akkor nácik lennének. Ez igen foglalkoztat a jelenlegi helyzetben. S persze mindez behatolt a lelkembe, ami nem hagy nyugton. Mert a jelenlegi helyzet Izraelben próbára teszi az erkölcsi tartást. Ezzel nem kell egyetérteni, de mint zsidónak az erkölcsi álláspontja jóval alacsonyabban áll, mint húsz évvel ezelőtt.

(Egyik kollégám sem ért egyet velem, még Laurence L. Langer sem.) A mi közös témánk őket a másik oldalra állította. Igaz, hogy ők nem Izraelben élnek. Nincsenek barátaim a szakmában, akik erről úgy gondolkodnának, mint én. A soá ügye ugyanis rengeteg rétegben dolgozik,

s rengeteg üldözés tapasztalatait gyűjti egybe. Mi többet szenvedtünk, mint a többiek. Lehet. Mégis úgy kellene élnünk a környezetünkben, hogy hibáztunk, mert mi sem dolgoztuk fel a traumát. A szenttel való hirtelen összeölekezés nagy és kábító csábítás, s részegítő hazugság is egyben. Gyorsan be akarjuk varrni a sebeket, felépíteni a Szentélyt. Pedig még távol élünk a szenttől. Mert az nem földrajzi távolságban lakozik. A távolság tudata az igazán emberi, s csak az ahhoz való közelségnek a szépigénye harmonizál a szentséggel.

Amikor a 60-as években elkezdtem a kutatást, természetesen olvastam soá-naplókat is. Az első könyvben írtam is egy kis fejezetet róluk, valamint azoknak az újságíróknak a munkájáról és jelentéseiről, akik jelen voltak a táborok felszabadításánál. A naplónak nem tulajdonítottam irodalmi értéket. Ma egy kicsit másképp látom az önéletrajzok, naplók, emlékezések narratív szerepét. Azonban ezt a kurzust Amos (Goldberg) miatt indítottam. Ő a tanítványom, s ő írja a doktorátusát a soá-naplókról. Ezért határoztuk el, hogy együtt indítunk kurzust *Hasoá be guf rison jabid*, azaz *Soá egyes szám első személyben* címmel. Ez megint elborzasztó, a lelketem fölperzselő téma. Hiszen akik tanúskodnak róla, vallomásukat néha a szó szoros értelemben a vérükkel írták. A visszatérés nagyon nehéz. Szeretem a kurzust, a beszélgetéseket, a diákokat, de rengeteget szenvedek.

A legtöbb napló, amit olvasunk, azért hasonló szerkezetű, mint az irodalmi művek, mert akik írták, azt képzeltek, hogy mintha ők maguk is írókká, költökké válnának ebben a tanúságkényszerben vagy kihívásban. Itt is észrevehető, hogy van egy belső párbeszéd a tanúság és a képzelet között.

Hogyan találjunk nyelvet a tanúsághoz? Például Haim Kaplan minden részletet megörökít, mert enélkül érvénytelennek tartaná a tanúságát – ezért mindent leír, s idézi a Bibliát is, hogy neki ezt a rettenetes élményt és folyamatot miért kell továbbadnia. S éppen a mindenre kiterjedő pontosság révén bizonyos részletekben,

amikor száraz történelmet akar írni, költői sorokat, képeket alkot.

S persze olvasunk Radnótit, Dan Pagist, Kertész Imrét – az egyes szám első személynek rendkívüli a jelentősége. A Radnóti viharkabátjában talált versek túlnőnek a vers tartalmán: ez nem olyan vers, mint amiről Wordsworth ír, hogy „emotion recollected in tranquility”. Van kor, amikor a verset vérrel írják. Avrom Szuckever, a jiddis költő Vilnában egy gödörben bujkált, ahol felsértette egy szilánk, s miközben csorgott a vére, arra gondolt, hogy milyen szép lenne ezzel a tintával verset írni, s meg is írta.

A soá-emlékezet kollektív és dinamikusan változó. A jelen küzdelmét is megörökíti a múlttal. Húsz éve nem lehetett viccet csinálni a soából, ma lehet. Már a harmadik, sőt a negyedik nemzedéknek kell átadni a tapasztalatát. Ma maga a távolság a küzdelem része. A távolság nem autentikus. A mi távolságunk ténye pedig szintén autentikus. Állandóan változik. Elmenni Auschwitzba, megnézni a gyerekcipők halmát számomra lassan olyan lesz, mint elmenni a bibliai József sírjához vagy a Hebronba a Mahpela-barlangba. Akár a Siratófalhoz.

Nem ez a fontos.

Van Juda Amihajnak egy verse, számomra ez a legszebb: *Nikrá Tajerin*. Egy turistacsoportot elvisz a vezető az Óvárosba, s megmutatja nekik a régiséget. – Íme a Robinson kapu, ez római, amaz meg a bizánci korszakból való – magyarázza. Közben állandóan fényképeznek. – Ahol ez az ember áll, ott áll ez és ez az újabb kapu – folytatja a mondókáját. – De az az ember mozog – mondja valaki. Amihaj azt mondja, hogy a *megváltás* akkor jön el, amikor a turista-vezető nem azt mondja, hogy ez és ez a kapu ebből és ebből a korszakból származik, hanem azt az állandóan mozgó embert állítja a figyelem központjába, aki zöltséget vesz a családjának.

Az interjú héber nyelven készült, Jeruzsálemben, 2005 márciusában.

